

Fortunacjana z Akwilei *Komentarz do Ewangelii*

Fortunazian of Aquileia's *Commentary on the Gospels*

Dariusz Kasprzak¹

Abstract: The discovery in 2012 of the complete text of the *Commentary on the Gospels*, by Fortunatianus of Aquileia, represents a major event in the history of 21st century patrology. Austrian patrologist and philologist Lukas Julius Dorfbauer discovered the anonymous commentary on Matthew's Gospel in the collections of the Cologne Cathedral Library in Codex 17 (K: Köln, Erzbischofl. Diözesan- und Dombibl. 17, p. IX1/4). Dorfbauer showed that the found commentary, except for the opening pages, dated to the early 4th century, is the *Fortunatianus Aquileiensis Commentarii in evangelia*, lost for more than 1600 years. In 2013 Dorfbauer announced his discovery, and began work on a critical edition of the text, which he published in CSEL 103 in 2017. Fortunatianus' commentary was likely written as an exegetical aid for the clergy of Aquileia in the early 4th century. In writing it, the Bishop of Aquileia relied on a lost commentary on the gospels written by Victorinus, Bishop of Poetovium, in the late 3rd century. The commentaries mentioned above are evidence of the successful reception of Origen's allegorical exegesis in the Western Church in the late 3rd and early 4th centuries.

Keywords: Fortunatianus of Aquileia; *Commentary on the Gospels*; Lukas Julius Dorfbauer

W dziejach patrologii znamy przypadki, kiedy teksty uznane za zaginione w pierwszym tysiącleciu chrześcijaństwa odnaleziono w drugim tysiącleciu. Tak było z greckim tekstem *Didache* odnalezionym w 1873 roku w manuskrypcie z 1056 roku przez Filoteosa Bryenniosa, *Księżą Heraklidesa z Damaszku* napisaną przez Nestoriusza na wygnaniu w egipskim Oasis, odnalezioną w syryjskim przekładzie dopiero w 1895 roku (tekst opublikował w 1910 Paul Bedjan, Maurice Brière i François Nau) czy z syryjskimi homiliami katechetycznymi Teodora z Mopsuestii odnalezionymi w 1932 roku (czasami tekst odnaleziony po tysiącu lat był powtórnie utracony, jak np. syryjski rękopis traktatu *O Wcieleniu* wspomnianego Teodora z Mopsuestii, odnaleziony w 1905 roku w irackim Seerecie, powtórnie za-

¹ Prof. dr hab. Dariusz Kasprzak OFMCap, profesor zwyczajny, Instytut Teologii Dogmatycznej i Patrystycznej, Wydział Teologiczny, Uniwersytet Jana Pawła II w Krakowie; e-mail: dariusz.kasprzak@upj2.edu.pl; ORCID: 0000-0003-0137-3514.

ginał w czasie I wojny światowej). W XX wieku odnaleziono również 175 kazań Augustyna z Hippony (m.in. Germain Morin w 1917 roku odnalazł 34 kazania; André Wilmart w latach 1921-1930 odnalazł 15 kazań; Cyrille Lambot odkrył kolejne 24, a w 1990 roku François Dolbeau następne 26). Z patrystycznych odkryć XX wieku warto też wspomnieć o odnalezieniu w 1945 roku w Nag Hammadi (gr. Χηνοβόσκιον, środkowy Egipt) gnostryckiej biblioteki z II wieku zawierającej 52 kodeksy papirusowe zapisane w języku koptyjskim.

Wydaje się, że nie tylko XIX i XX wiek były okresem odkryć ważnych tekstów patrystycznych. Na początku trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa miało miejsce analogiczne wydarzenie – po niemal 1600 lat odnalazł się uznany za zaginiony *Komentarz do Ewangelii* autorstwa Fortunacjana z Akwilei. Niniejszy artykuł, po zwięzłym omówieniu biografii biskupa Fortunacjana, przedstawia dzieje tekstu *Fortunatianus Aquileiensis Commentarii in evangelia*, opisuje kompozycję wspomnianego komentarza oraz określa potencjalne teksty źródłowe dla omawianego dzieła.

1. Biografia

Fortunacjan urodził się około 300, a zmarł około 370 roku. Od 342 roku sprawował urząd biskupa Akwilei². Podstawowe informacje dotyczące Fortunacjana z Akwilei pochodzą od Hieronima ze Strydonu (*De viris illustribus* XCVII; *Chronicon, Epistola* X), który podaje, że Fortunacjan³ był Rzymianinem urodzonym w Afryce (*natione Afer*;

² Por. L.J. Dorfbauer, *Zur Biographie des Bischofs Fortunatian von Aquileia*, ZACH 17 (2013) s. 395-423. O historii Kościoła w Akwilei zob. D. Kasprzak, *Historia patriarchatu i rytu akwilejskiego (IV–VII w.)*, w: *Introibo ad altare Dei. Księdzu Profesorowi Stefanowi Koperkowi CR z okazji 70-lecia urodzin i 45-lecia kapłaństwa*, red. S. Szczepaniec *et al.*, Studia Wydziału Teologicznego PAT 16, Kraków 2008, s. 209-223.

³ Imię „Fortunacjan” często występuje w tekstach chrześcijańskich z terenu *Africa Proconsularis* w okresie od III do V wieku (np. bp Fortunatianus znany Cyprianowi z Kartaginy (por. *Ep.* 65) czy biskupi o tym imieniu obecni na konferencji Kartaginie w 411 roku: Fortunatianus bp Sicca Veneria, Fortunatianus bp Neapolu, Fortunatianus bp Meta, Fortunatianus bp Senemsala, co pośrednio potwierdzałoby tezę Hieronima o afrykańskim pochodzeniu Fortunacjana). Por. *Fortunatianus of Aquileia: Commentary on the Gospels*, tł. H.A.G. Houghton – L.J. Dorfbauer, CSEL extra seriem, Berlin – Boston 2017, s. 9, przyp. 2.

pochodził prawdopodobnie z terytorium rzymskiej Afryki Północnej, skąd wywodzili się także inni biskupi italscy, jak papież Wiktor I czy Zenon z Werony), żył w czasach panowania cesarza Konstancjusza II (337-361), w latach 337-361 napisał komentarz do Ewangelii (*in evangelia scripsit commentarios*) – w stylu zwięzłym i mało eleganckim (*brevi sermone rusticoque*) – i że w niecny sposób miał skłonić biskupa Rzymu, Liberiusza, do podpisania aktu herezji ariańskiej⁴. Dlatego zdaniem Hieronima wspomniany papież wrócił w 358 roku do Rzymu jako heretyk⁵.

Opinie Hieronima wymagają sprostowania. Fortunacjan na synodzie w Arles w 353 roku poparł Atanazego, bpa Aleksandrii, na synodzie w Mediolanie w 355 roku zaś potępił go, podobnie zresztą jak inni biskupi Kościoła zachodniego. Jednak sam Atanazy, wspominając o tym fakcie – w przeciwieństwie do Hieronima – nie uznał Fortunacjana za heretyka⁶. Fortunacjan w latach 343-344 uczestniczył w obradach synodu w Sardyce (obecnie Sofia), który potępił nauczanie Ariusza⁷. Od Hilarego z Poitiers wiemy natomiast, że z okazji Paschy w 345 roku Fortunacjan gościł u siebie zarówno cesarza Konstancjusza II, jak i biskupa Atanazego z Aleksandrii (podczas jego podróży powrotnej z Trewiru do Aleksandrii)⁸. Co więcej, bp Akwilei został wybrany przez papieża Liberiusza do obrony Atanazego na proariańskim synodzie w Mediolanie w 355 roku. Cesarz Konstancjusz II zwołał ten synod w celu potępienia Atanazego z Aleksandrii, do czego chciał zmusić Liberiusza, biskupa

⁴ Por Hieronymus, *De viris illustribus* 97, tł. W. Szoldrski, *O mężach znakomitych*, PSP 6, Warszawa 1970, s. 112.

⁵ Hieronymus, *Chronicon* ad annum 349: „Ponieważ Liberiusz został ogarnięty zmęczeniem wygnania, popadając w heretyckie zepsucie, wjechał do Rzymu jako zdobywca” (tł. własne).

⁶ Athanasius Alexandrinus, *Apologia ad Constantinum* 3, PG 25, 600B. Por. Athanasius Alexandrinus, *Apologia ad Constantinum* 3, PG 25, 629B. Por. Hilarius Pictaviensis, *Incipit exemplum epistulae Liberi episcopi Urbs Romae ad orientales episcopos*, w: *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta Historica)*, Series B III 2, CSEL 65, s. 155-156.

⁷ Por. W. Wołyniec, *Nauka starożytnego Synodu w Sardyce (343-344) i Filippopolis (343) o synostwie Bożym Jezusa Chrystusa i jej aktualność*, „*Studia Gnesnensia*” 27 (2013) s. 91-101.

⁸ Por. Liberius, *Epistula ad episcopos Orientales*, w: Hilarius Pictaviensis, *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta Historica)*, Series B VII 8, CSEL 65, s. 168-169; T. Lehmann, *In welchem Kirchenbau von Aquileia feierten Bischof Fortunatianus und Kaiser Constans zusammen den Ostergottesdienst des Jahres 345?*, w: *Fortunatianus redivivus*, red. L. J. Dorfbauer et alli, Berlin – Boston 2017, s. 267-282.

Rzymu⁹. Fortunacjan uległ jednak naciskom cesarza Konstancjusza II, w następstwie czego wezwał papieża Liberiusza do podporządkowania się decyzjom cesarza¹⁰.

Jan Maria Szymusiak, wbrew tezom głoszonym przez Hieronima, podkreśla, że ani Fortunacjan, ani Liberiusz nie podpisali ariańskiego wyznania wiary, a Hieronim celowo zniesławił Liberiusza celem obrony Damazego, swojego protektora¹¹. Liberiusz najprawdopodobniej podpisał tzw. trzecią formułę syrmijską, która nie była jednoznacznie ariańska, choć jej przeciwnikiem był Atanazy z Aleksandrii. Nie on chciał zastąpienia wyznania wary z Nicei z 325 roku jakąkolwiek inną formułą, a termin „współistotny” został zmieniony na „podobny do Ojca”¹².

Fortunacjan zmarł ok. 370, najpóźniej w 371 roku, gdyż od tego czasu po raz pierwszy jako jego następcą na urzędzie biskupa Akwilei jest wymieniany Walerian (369/370-388)¹³.

⁹ Por. A. Baron, *Synody czasów upadku i przemiany Imperium Rzymskiego na Zachodzie*, „Polonia Sacra” 29 (2011) s. 16.

¹⁰ Por. P. Barceló, *Constantius II. und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums*, Stuttgart 2004, s. 115-117.

¹¹ Por. J.M. Szymusiak, *Komentarz do Hieronimowej noty o Fortunacjanie*, PSP 6, Warszawa 1970, s. 112-113.

¹² Józef Grzywaczewski (*Walka o zachowanie wiary nicejskiej w IV wieku*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 8 (2013) s. 151-171) przekonywująco dowodzi, że papież Liberiusz, ulegając cesarzowi Konstancjuszowi II, podpisał trzecią formułę z Sirmium, potępił Atanazego i dopiero wtedy wrócił do Rzymu. Nie odzyskał z tego względu szacunku w Kościele, gdyż wszystko to świadczyło o doktrynalnym upadku papieża, który poparł co prawda nie wprost ariańską, ale jednak formułę, która była odejściem od wzorcowego wyznania wiary z 325 roku. Por. Grzywaczewski, *Walka o zachowanie wiary nicejskiej w IV wieku*, s. 153, przyp. 3: „J. Gliściński przypuszcza, że mogła to być formuła pierwsza z 351 lub formuła trzecia 358 roku (zob. *Współistotny Ojcu*, Łódź 1992, s. 86). Według Hermiasza Sozomena «papież Liberiusz podpisał w 358 roku formułę przyjętą na trzecim synodzie w Sirmium, która pomija określenie współistotności» (*Historia Kościoła IV* 15, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1980, s. 236). Także A. Ziółkowski, autor komentarza do *Historii Sokratesa Scholastyka*, uważa, że «w 358 Liberiusz podpisał trzecią, nieheretycką formułę Sirmium (358), za co Konstancjusz pozwolił mu wrócić do Rzymu» (Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, tł. S. Kazikowski, Warszawa 1986, s. 223, przyp. 181)».

¹³ Por. *Series patriarcharum Aquilegiensium*, MGH Scriptorum XIII, Hannover 1881, s. 367-368; G. Cuscito, *Fede e politica ad Aquileia. Dibattito teologico e centri potere (secoli IV-VI)*, Udine 1987, s. 47-75; L.J. Dorfbauer, *Zur Biographie des Bischofs Fortunatian von Aquileia*, s. 395-423.

2. Dzieje *Komentarza do Ewangelii* autorstwa Fortunacjana

Fortunacjan napisał komentarz, który uważa się obecnie za najstarszy zachowany łaciński komentarz do Ewangelii. Do takiego wniosku dochodzimy, zestawiając posiadane informacje o komentarzu Fortunacjana z danymi dotyczącymi dwóch pozostałych komentarzy łacińskich do Ewangelii, które powstały na początku IV wieku, tj. Wiktoryna z Pevovium oraz Hilarego z Poitiers.

W powstałym ok. 375-377 roku na Pustyni Chalcydyckiej *Liście 10* do Pawła, prawie stuletniego starca z Concordii, Hieronim posyła napisany przez siebie *Żywot Pawła Pustelnika* i prosi go o pewne książki: „Pragnę mianowicie *Komentarzy* Fortunacjana oraz *Historii* Aureliusza Wiktora dla poznania prześladowców, a zarazem listów Nowacjana, byśmy, poznając niebezpieczną naukę tego schizmatyka, tym chętniej czerpali odtrutkę z pism świętego męczennika Cypriana”¹⁴. Przekaz ten można zestawić z notatką Hieronima o Fortunacjanie zawartą w dziele *O znakomitych mężach* 97 (napisanym na prośbę prefekta pretorianów Flaviusa Luciusa Dextera, a ukończonym pomiędzy 392 a 393 w Betlejem):

Fortunacjan, Afrykańczyk, biskup Akwilei, za rządów Konstancjusza napisał do poszczególnych rozdziałów Ewangelii krótkie, w mało wyrobionym języku, komentarze. W tym niegodnie zawinił, iż Liberiusza, biskupa miasta Rzymu, gdy go prowadzono na wyganianie za wiarę, pierwszy pobudzał i go załamał i do podpisania herezji nakłonił¹⁵

oraz z Hieronimową uwagą z jego przedmowy do *Komentarza do Ewangelii według św. Mateusza* (tekst napisany w 398 roku):

Przyznaję, że wiele lat temu przeczytałem dwadzieścia pięć ksiąg [komentarza] Orygenesza do Mateusza, tyleż jego homilii oraz tzw. scholia, a także komentarze Teofila, biskupa Antiochii, [komentarze] męczennika Hipolita, Teodora z Heraklei, Apolinarego z Laodycei i Didyma z Aleksandrii, a spośród łacinników – dziełka Hilarego, Wiktoryna, Fortunacjana. Z tych, nawet

¹⁴ Hieronimus, *Ep.* 10, 3, tł. J. Czuj – M. Ożóg, *Listy I (1-50)*, ŻMT 54, Kraków 2010, s. 24*.

¹⁵ Hieronimus, *De viris illustribus* 97, tł. W. Szoldrski, *O mężach znakomitych*, PSP 6, Warszawa 1970, s. 112.

jeślibym powybierał drobne rzeczy, to i tak coś godnego pamięci zostałyby napisane¹⁶.

W związku z powyższymi danymi Lukas Julius Dorfbauer ustalił na podstawie przesłanek teologicznych, że treść komentarza Fortunacjana z Akwilei najlepiej odpowiada czasom panowania cesarza Konstancjusza II, czyli okresowi pomiędzy rokiem 337 a 361 rokiem. Powstanie *Komentarza do Ewangelii Mateusza* autorstwa Hilarego z Poitiers jest zwyczajowo określane na lata 353-356. Jako że zaginęła pierwszy łaciński *Komentarz do Ewangelii Mateusza* napisany przez Wiktoryna z Petovium (w historiografii patrystycznej przyjmuje się tradycyjnie, że biskup dzisiejszego miasta Ptuj w Słowenii zginął śmiercią męczeńską za czasów prześladowań antychrześcijańskich zleconych przez cesarza Dioklecjana w 304 roku)¹⁷. Hieronim ze Strydonu w swej poświęconej chronologii pracy *O mężach sławnych* wymienia Fortunacjana z Akwilei (97) przed Hilarym z Piktavum (100), można więc przypuszczać, że odnaleziony komentarz Fortunacjana jest najstarszym zachowanym komentarzem łacińskim do Ewangelii kanonicznych¹⁸.

Fakt, że Hieronim nie określił tematu komentarza, wskazuje, że był to pojedynczy traktat¹⁹. Dzieło Fortunacjana było znane i czytane przede wszystkim w rejonie Akwilei, poznał je Rufin z Akwilei (345-411), a korzystał z niego Chromacjusz z Akwilei (345-407) w swoim *Objaśnieniu*

¹⁶ Hieronymus, *Commentarii in Evangelium Matthaei – Praefatio*, tł. J. Korczak, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza – Przedmowa*, ŻMT 46, Kraków 2008, s. 8.

¹⁷ Tak sądzi M. Veronese (*Introduzione*, w: *Vittorino di Petovio, Opere*, red. M. Veronese, Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileinsis 2, Passioni e atti dei martiri, Roma 2002, s. 242). Martine Dulaey (*Victorin de Poetovio: Sur l'Apocalypse et autres écrits*, SCh 423, Paris 1997, s. 16) sugeruje, że należałoby przesunąć datę męczeństwa Wiktoryna na lata 283-284, kiedy to na terenie Illirium i Panonii miało być może miejsce prześladowanie skierowane przeciwko tamtejszym chrześcijanom, zarządzane przez cesarza Numeriana (lata panowania: 283-284). Z tą opinią polemizuje natomiast Rajko Bratož (*Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino: fra Aquileia e Poetovio*, tł. M. Rener, red. S. Tavano – L. Pani, Udine 1999, s. 276-278), który uznaje, że nie można przypisać cesarzowi Numerianowi edyktów antychrześcijańskich. Więcej na temat postaci Wiktoryna z Petovium i jego egzegezy, zob. D. Kasprzak, *Wiktorin z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, „Analecta Cracoviensia” 43 (2011) s. 143-157.

¹⁸ Por. L.J. Dorfbauer, *Einleitung*, CSEL 103, Berlin – Boston 2017, s. 3.

¹⁹ Por. Houghton, *Fortunatianus of Aquileia: Commentary on the Gospels*, s. 10.

do *Ewangelii według św. Mateusza* (choć w zachowanych fragmentach nigdzie nie odnosił się do Fortunacjana)²⁰.

Od V wieku komentarz Fortunacjana nie był przepisywany przez kopyistów i popadł w zapomnienie. We wczesnym średniowieczu jedynie sam Fortunacjan był wymieniany z imienia przez trzech karolińskich komentatorów *Ewangelii wg św. Mateusza*: Klaudiusza z Turynu (740-827)²¹, Hrabana Maurusa (780-856)²² i Paschasjusza Radaberta (790-865)²³. Po ponad tysiącletnim okresie zapomnienia francuski patrolog André Wilmart OSB (1876-1941) odkrył w bibliotece miejskiej w Troyes pochodzący z XII wieku rękopis łacińskich homilii (*t*: Troyes, Bibl. mun. 653, s. XII), z którego dwa krótkie wyjątki opublikował w 1920 roku. Fragmenty te były cząstkowym wyjaśnieniem Mt 21 i 23, a ich autorstwo przypisano biskupowi Fortunatusowi. A. Wilmart uznał, że imię „Fortunatus” jest być może zniekształconą formą łacińskiego imienia *Fortunatianus*²⁴. W 1954 roku niemiecki historyk i filolog Bernard Bischoff (1906-1991) wyodrębnił z IX-wiecznego manuskryptu z Angers (*a*: Angers, Bibl. mun. 55 (48), s. IX3/3) fragment komentarza Fortunacjana, biskupa Akwilei²⁵. Wymienione trzy fragmenty przypisane Fortunacjanowi zostały następnie przedrukowane przez Wilmarta i Bischoffa w *Corpus Christianorum*²⁶ oraz przez Iuliusa Trettela w *Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileienseis*²⁷.

W 2012 roku austriacki patrolog Lukas Julius Dorfbauer odkrył w zbiorach biblioteki katedralnej w Kolonii w kodeksie 17 (*K*: Köln, Erzbischofl. Diözesan- und Dombibl. 17, s. IX1/4) anonimowy komentarz do *Ewangelii Mateusza*. Wymieniony kodeks pergaminowy został skopiowany na początku IX wieku na terenie Nadrenii, liczy 103 strony, posiada iluminacje

²⁰ Chromatius Aquileienseis, *Tractatus in Matthaem*, ed. I. Trettel, CSEA 4/1, Aquileia 2004.

²¹ Claudius Taurinenseis, *Praefatio in Catenam Super Sanctum Matthaem*, PL 104, 835B.

²² Rabanus Maurus, *Commentariorum in Matthaem Libri Octo*, Praefatio, PL 107, 728C.

²³ Paschasius Radbertus, *Expositio in Evangelium Matthaei*, Prologus, PL 120, 34C.

²⁴ Por. A. Wilmart, *Deux expositions d'un évêque Fortunat sur l'Évangile*, RBen 32 (1920) s. 160-174.

²⁵ Por. B. Bischoff, *Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter*, „*Sacris Erudiri*” 6 (1954) s. 189-279.

²⁶ *Fortunatianus episcopi Aquileienseis commentarii in Evangelia*, CCSL 9, red. A. Wilmart – B. Bischoff, Turnholti 1957, s. 366-370.

²⁷ *Fortunatianus episcopi Aquileienseis commentarii in Evangelia*, red. I. Trettel, CSEA 4/1, Aquileia 2004, s. 41-47.

waną stronę tytułową, kolejne dwie strony zaś są zapisane pismem uncjalnym, a następne minuskułą karolińską. Dorfbauer wykazał, że komentarz, oprócz trzech pierwszych stron, może być datowany na początek IV wieku (np. stosowane cytaty nie pochodzą z Wulgaty, ale z *Vetus latina*). Zestawiając tekst odnalezionego w Kolonii komentarza z zachowanymi trzema fragmentami odnalezionymi przez André Wilmarta i Bernarda Bischoffa, wykazano, że fragmenty komentarza z Troyes i z Angers przystają do odpowiadających im sekcji komentarza z Kolonii. W 2013 roku Dorfbauer ogłosił swe odkrycie²⁸ i rozpoczął prace nad edycją krytyczną tekstu, którą wydał w *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* w 2017 roku²⁹.

Kodeks 17 z Kolonii zawiera zasadniczo kompletny tekst komentarza Fortunacjana. Kilka brakujących w nim sekcji – z powodu czy to fizycznego uszkodzenia kopii rękopisu, czy też częstych uszkodzeń tekstowych – Dorfbauer uzupełnił tekstami pochodzącym od innych świadków *Fortunatianus episcopi Aquileiensis commentarii in Evangelia*. Były to następujące teksty:

- manuskrypt z Zurichu (Z: Zurich, Zentralbibl. C 64, s. VIII/IX; kopia z przełomu VIII i IX wieku, posiada kilka fragmentów, których brakuje w rękopisie z Kolonii)³⁰;
- *Interpretatio evangeliorum* przypisywana anonimowemu Epiphaniu-sowi Latinusowi (to średniowieczna kompilacja fragmentów tekstu pochodzących z komentarza Fortunacjana oraz kazań anonimowego biskupa z Italii)³¹;
- *Commentarius in evangelia* autorstwa Pseudo-Teofila (kompilacja tekstów komentarzy do Ewangelii według św. Mateusza, w tym Fortunacjana, powstała w VII wieku na terenie Państwa Franków)³²;

²⁸ Por. L.J. Dorfbauer, *Der Evangelienkommentar des Bischofs Fortunatian von Aquileia (Mitte 4. Jh.). Ein Neufund auf dem Gebiet der patristischen Literatur*, „Wiener Studien” 126 (2013) s. 177-198.

²⁹ *Fortunatianus Aquileiensis Commentarii in evangelia*, CSEL 103, red. L.J. Dorfbauer, Berlin – Boston 2017.

³⁰ Por. L.J. Dorfbauer, *Der Codex Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibl. 17. Ein Beitrag zur Überlieferung des Evangelienkommentars des Bischofs Fortunatian von Aquileia*, w: *Mittelalterliche Handschriften der Kölner Dombibliothek. Fünftes Symposium*, red. H. Finger – H. Horst, Köln 2014, s. 21-68.

³¹ Por. L.J. Dorfbauer, *Die Interpretatio evangeliorum des „Epiphanius latinus” (CPL 914) und ihr Verhältnis zum Evangelienkommentar Fortunatians von Aquileia*, REAug 61 (2015) s. 69-110.

³² Por. Y. Hen, *A Merovingian Commentary on the Four Gospels*, REAug 49/1 (2003) s. 67-187; M.M. Gorman, *The Earliest Latin Commentary on the Gospels*, w: M.M. Gorman, *The Study of the Bible in the Early Middle Ages*, Firenze 2007, s. 423-494.

- anonimowy *Expositio Iohannis iuxta Hieronimum* (irlandzka kompilacja komentarzy do ewangelii z przełomu VII i VIII wieku)³³.

3. Kompozycja fortunacjańskiego komentarza

Komentarz Fortunacjana z Akwilei opublikowany przez Lukasa Juliusa Dorfbauera w CSEL 103 składa się z sześciu części. Są one następujące. (1) Część wstępna, poświęcona omówieniu czterech Ewangelii kanonicznych (*Regula Evangeliorum Quattuor*, wiersze 2-132 w edycji Dorfbauera), gdzie Fortunacjan przedstawia koncepcję czterech różnych reguł ewangelicznych, kojarzących czterech ewangelistów z czterema żywymi stworzeniami z Ezechiela i Apokalipsy, oraz wyjaśnia na podstawie biblijnych przykładów, że liczba czterech Ewangelii została typologicznie zapowiedziana w Starym Testamencie)³⁴. (2) Szczegółowe omówienie początkowych rozdziałów Mt 1,1–2,18. Ewangelia Mateusza zostaje podzielona na 3 długie rozdziały (M. long. I-III, ww. 134-573, ed. Dorfbauer)³⁵. (3) Krótki przegląd rozdziałów poszczególnych ewangelii kanonicznych i numeracja *capitula* dla trzech sekcji głównej części egzegetycznej: (cap. M. / cap. L. / cap. J. (ww. 575-755, ed. Dorfbauer)³⁶. (4) Komentarz ciągły do Mt 1,17–27,52, podzielony na 129 *capitula*; niektóre z nich są dość krótkie: M. I-CXXVIII (ww. 756-2702, ed. Dorfbauer)³⁷. (5) Krótkie wprowadzenie do Ewangelii Łukasza, a także komentarz ciągły do Łk 2,1–5,14, podzielony na 13 niekiedy dość krótkich rozdziałów: L. praef. / L. I-XIII (ww. 2707-2850, ed. Dorfbauer)³⁸. (6) Wprowadzenie do Ewangelii Jana oraz komentarz wierszowany do

³³ Por. L.J. Dorfbauer, *Neue Zeugnisse für die Überlieferung und Rezeption des Evangelienkommentars des Bischofs Fortunatian von Aquileia*, w: *Edition und Erforschung lateinischer patristischer Texte*, red. V. Zimmerl-Panagl – L.J. Dorfbauer – C. Weidmann, Berlin 2014, s. 17-40.

³⁴ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia*, Praefatio, CSEL 103, s. 109-116.

³⁵ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia*, ed. M. long., CSEL 103, s. 116-135.

³⁶ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia. Singula capitula ad breve*, CSEL 103, s. 135-142.

³⁷ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia. Tractatus evangelii secundum Matheum*, CSEL 103, s. 142-226.

³⁸ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia. Tractatus evangelii secundum Lucanum*, CSEL 103, s. 226-233.

J 1,1–2,11, podzielony na 18 czasem dość krótkich rozdziałów: J. praef. / J. I–XVIII (ww. 2852–3305, ed. Dorfbauer)³⁹.

W opublikowanym wydaniu krytycznym w komentarzu brakuje listu dedykacyjnego oraz objaśnienia dotyczącego intencji samego komentatora. Dorfbauer w swej edycji opublikowanej w CSEL 103 zamieścił w aneksie (*Excerpta dubia*) możliwe zapożyczenia z Fortunacjana z Akwilei w sekcjach, których brakuje w zachowanych świadkach tekstu: dwa fragmenty z komentarza Pseudo-Teofila: 1 (= *th.*, p. 279, 238–247 Gorman), fortasse haustum ex M. LVII; 2 (= *th.*, p. 283, 352–358 Gorman), fortasse haustum ex M. LXV⁴⁰.

Zdaniem Dorfbauera powstanie omawianego komentarza do Ewangelii można odtworzyć w następujący sposób. Fortunacjan najpierw napisał główną część egzegetyczną, następnie wyodrębnił z niej listę *capitula*, a dopiero potem napisał część wprowadzającą (w kolejności *praef.* - *M. long.*). Krótkie wprowadzenie do wyjaśnienia Łukasza (*L. praef.*) mogło również zostać napisane w tym czasie, ponieważ odnosi się do ujęć omówionych w ogólnym *Praefatio*. Ostatecznie Fortunacjan prawdopodobnie przejrzał cały tekst, poprawił lub uzupełnił szczegóły i dodał indywidualne odnośniki. Tekst komentarza z pewnością nie jest oparty na pojedynczych kazaniach, które zostały włączone do obszernego dzieła komentatorskiego. Fortunacjan bowiem sam oznajmił, że napisał komentarz ciągły do czytania. Komentarz został skonstruowany według systemu rozdziałów (*capitula*), co świadczy o tym, że od samego początku był przeznaczony do czytania. Możliwe, że komentarz Fortunacjana był pierwotnie pomyślany jako rodzaj skryptu dla rozważania Ewangelii przeznaczonego dla duchowieństwa Akwilei. Tekst komentarza nie cieszył się jednak wielką popularnością wśród akwilejskich chrześcijan w IV wieku. Jedynie bp Chromacjusz, drugi następca Fortunacjana na urzędzie biskupa Akwilei znał dobrze ten komentarz i korzystał z niego przy pisaniu własnego. Brak przedmowy samego autora, jak również niewielkie zaangażowanie emocjonalne w komentowane teksty biblijne może jednak sugerować, że Fortunacjan pisał ten komentarz wyłącznie dla siebie⁴¹.

³⁹ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia. Tractatus evangelii secundum Iohannis*, CSEL 103, s. 233–253.

⁴⁰ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia. Excerpta dubia*, CSEL 103, s. 254.

⁴¹ Por. Dorfbauer, *Einleitung*, CSEL 103, s. 60.

Commentarii in evangelia jest komentarzem ciągłym, w którym tekst Ewangelii jest omawiany sekcja po sekcji i zdanie po zdaniu. Poszczególne zdania z Ewangelii są czasami wyjaśniane słowo po słowie. Autor komentarza, przyjmując taki sposób odczytania znaczenia tekstu biblijnego, pomija celowo wprowadzenie w kontekst poszczególnych wydarzeń biblijnych, a w swych wyjaśnieniach koncentruje się na pojedynczych sformułowaniach, które czasami zestawia z innymi wyrażeniami biblijnymi. Fortunacjan w swych interpretacjach wydobywa przede wszystkim znaczenie typologiczne i alegoryczne tekstu ewangelicznego. W jego komentarzu widoczne są również apologetyczne wątki polemiki chrześcijańsko-żydowskiej, typowej raczej dla greckich apologetów chrześcijańskich z II wieku. Spotykamy zatem tezę o tym, że Bóg wycofał swoją łaskę wobec ludu żydowskiego, ponieważ naród wybrany nie rozpoznał zapowiadanego przez proroków Mesjasza w osobie Jezusa z Nazaretu. Dlatego obecnie mniej jest Żydów niż nawróconych pogan, którzy wyznają Boga za pośrednictwem Chrystusa i w ten sposób uzyskują Jego łaskę. Ten apologetyczny wątek dotyczący idei zastąpienia *populus Iudaicus* poprzez *populus Christianus* pojawia się dosyć często w komentarzu Fortunacjana. Biskup Akwilei podkreśla też wielokrotnie znaczenie Kościoła i jego tradycji jako nieodzownego pośrednika Bożego zbawienia⁴².

4. Źródła komentarza Fortunacjana

Fortunacjan nigdzie w tekście komentarza nie podał źródeł dla swoich inspiracji biblijnych, ale wiele wskazuje, że był to Orygenes, którego interpretację poznał za pośrednictwem Wiktoryna z Petovium⁴³. Biskup Akwilei raczej nie miał dostępu do jakiegokolwiek traktatu Orygenes, nie znał greckich rękopisów Ewangelii, a jego znajomość języka greckiego była słaba. Najwyraźniejszym przykładem zależności tekstu Fortunacjana od egzegezy alegorycznej Orygenes jest jego wy-

⁴² Por. Dorfbauer, *Einleitung*, CSEL 103, s. 61.

⁴³ Por. Dorfbauer, *Einleitung*, CSEL 103, s. 70-71.

jaśnienie nazwy „Betania”⁴⁴. U Orygenesu tekst ten znajdujemy w komentarzu do Ewangelii Jana⁴⁵.

Jedynym komentarzem w literaturze patrystycznej, który podaje takie samo wyjaśnienie tej nazwy, jest tekst Fortunacjana z Akwilei. Dorfbauer podkreśla, że bp Akwilei, prowadząc dyskusję nad znaczeniem nazwy „Betania”, zapis w formie „Bethabara” przypisał błędowi popełnionemu przez łacińskiego tłumacza Jana lub przez łacińskich skrybów, którzy błędnie skopiowali tekst tłumaczenia („Hic ergo error aut interpretis in

⁴⁴ Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia* XIII (3118-3127): „Wyda-
rzyło się to w Betanii po drugiej stronie Jordanu, gdzie Jan chrzczył [i dalej u J 1,28]. Błąd
ten można zatem znaleźć zarówno u tłumaczy na łacinę, jak i u pisarzy. Co więcej, Betania
jest miejscem, gdzie przebywała Maria, Marta i Łazarz; Ale po drugiej stronie Jordanu
miejsce to nazywa się Bethara, co interpretuje się jako «dom przygotowania». Ale Betania
jest «domem słuchania» i domem zasługi dzięki słuchaniu, gdzie Maria siedziała u stóp
Jezusa, to znaczy słuchała i obmywała stopy Jezusa łzami. Bethara jest zatem domem
przygotowania, bo tam Jan przygotowywał przyjście Pana, oczyszczając lud chrztem po-
kuty. Betania jest zaś domem słuchania, aby usłyszeli Go ci, którzy są przygotowani dla
Pana, w domu słuchania, którym jest Kościół Boży, w którym Jego przykazania są wpaja-
ne wszystkim, którzy są przygotowani dla zbawienia”, CSEL 103, s. 244-245 (tł. własne).

⁴⁵ Origenes, *Commentarii in Iohannem* 6, 40 (204-207): „(204) Dobrze wiemy, że we
wszystkich niemal rękopisach Pisma znajduje się lekcja: «Działo się to w Betanii» i zdaje
się nawet, że jest to wersja wcześniejsza. Równie u Heralkeona (por. *Fragmenty* 9) czyta-
my oczywiście o Betanii. Kiedy jednak przebywaliśmy w tamtych okolicach, poszukując
śladów Jezusa, Jego uczniów i proroków, doszliśmy do wniosku, że należy czytać «Be-
thabara», a nie «Betania». (205). Otóż według tego samego ewangelisty Betania, ojczyzna
Łazarza, Marii i Marty (por. J 11,1) leży piętnaście stadiów od Jerozolimy (por. J 11,17-19;
ok. 3 km). Rzeka Jordan natomiast przepływa w odległości około stu osiemdziesięciu sta-
diów (ok. 32,5 km) od tego miejsca, a nad Jordanem nie ma [innej] miejscowości o nazwie
Betania. Wskazują zaś na Bethabara, leżącą na wysokim brzegu Jordanu i opowiadają, że
tam właśnie Jan udzielał chrztu. (206). Nazwa ta nawiązuje do udzielania chrztu przez tego,
który przygotowuje Panu lud doskonały (por. Łk 1,17), i tłumaczy się ją jako «Dom przygo-
towania», Betania zaś znaczy tyle, co «dom posłuszeństwa». Gdzież indziej przecież, jeśli
nie w «domu przygotowania» (por. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Mate-
usza* 16, 17; Tenże, *Homilie o Ewangelii św. Łukasza* 37, 1; etymologie podawane tu przez
Orygenesu są wątpliwe) winien udzielać chrztu posłaniec wysłany przed obliczem Chrystu-
sa, aby przygotować Mu drogę? (207) I jakaż inna miejscowość, jeśli nie Betania, «dom po-
słuszeństwa», mogła być właściwszą ojczyzną Marii, która «wzięła najlepszą część, której
nie będzie pozbawiona», ojczyzną Marty, która zadbała o ugoszczenie Jezusa, oraz ojczyzną
ich brata Łazarza, którego Zbawiciel nazwał swoim przyjacielem (por. Łk 10,42; 10,41;
J 11,11). Kto więc pragnie zrozumieć sens Pisma świętego, nie powinien zaniedbywać do-
kładnego oznaczenia nazw”, tł. S. Kalinowski, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*,
ŻMT 27, Kraków 2003, s. 194-195.

Latinum invenitur aut scriptorum”). Takie wyjaśnienie znaczenia nazwy byłoby jednak absurdalne, gdyż problem wcale nie dotyczy łacińskiej formy zapisu miejscowości, a kodeksy greckie Ewangelii nigdy nie podawały nazwy innej niż Betania.

Dlatego wydawca komentarza Fortunacjana uznaje, że o problemie nazwy „Betania” podjętym przez Orygenesza podczas pracy z greckim tekstem Jana bp Akwilei wcale nie wiedział. Samą kwestię nazwy „Betania/Bethabara” znał natomiast za pośrednictwem innego, łacińskiego źródła. Był nim najprawdopodobniej zaginiony *Komentarz do Ewangelii* Wiktoryna, biskupa Poetovium, zależnego od Orygenesza i stosującego komentarz ciągle do tekstu biblijnego. Fortunacjan znał komentarz Wiktoryna do Apokalipsy, który do naszych czasów zachował się fragmentarycznie, a także inne traktaty egzegetyczne Wiktoryna (obecnie zaginione). Odnaleziony traktat Fortunacjana, podobnie jak zachowane fragmenty egzegetyczne Wiktoryna, wskazują na silną recepcję pism egzegetycznych Orygenesza w obszarze funkcjonowania języka łacińskiego na kilkadziesiąt lat przed Rufinem czy Hieronimem⁴⁶.

5. Podsumowanie

Odkrycie i opublikowanie przez Lukasa J. Dorfbauera zaginione go przez 1600 lat pełnego tekstu *Komentarzy do Ewangelii* autorstwa Fortunacjana biskupa Akwilei jest ważnym wydarzeniem dla patrologii XXI wieku. Okazało się, że tekst znany do tej pory jedynie fragmentarycznie istnieje w pełnej wersji. Odnalezienie antycznego komentarza w średniowiecznych manuskryptach napawa umiarkowaną nadzieją, że kościelne biblioteki nie tylko wschodnie, ale i zachodnie, mogą jeszcze skrywać kolejne zaginione dla nas traktaty chrześcijańskiej starożytności.

Według patrologów *Commentarii in Evangelia* świadczą o udanej recepcji egzegezy alegorycznej Orygenesza w Kościele zachodnim już pod koniec III wieku na obszarze biskupstw Poetovium (jeśli przyjmie się słuszność hipotezy o pierwotności komentarza Wiktoryna wobec

⁴⁶ Por. L.J. Dorfbauer, ‘Bethania’, ‘Bethara’, or ‘Bethabara’: *Fortunatianus of Aquileia and Origen’s ‘Commentary on John’, with Particular Reference to John 1:28*, w: *Commentaries, Catenaes and Biblical Tradition*, red. H.A.G. Houghton, Piscataway 2016, s. 177-197; A. Bastit, *Le prologue aux commentarii sur les évangiles de Fortunatian. Étude analytique et enquête sur les sources*, red. L.J. Dorfbauer et al., w: *Fortunatianus redivivus*, Berlin – Boston 2017, s. 7-10; Dorfbauer, *Einleitung*, CSEL 103, s. 72-73.

komentarza Fortunacjana). Tekst omawianego komentarza był zapewne rodzajem skryptu dla duchowieństwa Akwilei, jednak korzystał z niego jedynie kolejny po Fortunacjanie biskup tego miasta, Chromacjusz, a raczej nie przyjął się on wśród innych ówczesnych duchownych. Zapewne dlatego nie był częściej przepisywany i stosowany przez antycznych duszpasterzy.

Bibliography

Sources

- Athanasius Alexandrinus, *Apologia ad imperatorem Constantinum*, PG 25, 595-642.
- Chromatius Aquieiensis, *Tractatus in Matthaëum*, red. I. Trettel, CSEA 4/1, Aquileia 2004.
- Claudius Taurinensis, *Praefatio in Catenam super Sanctum Matthaëum*, PL 104, 835-838.
- Die Chronik des Hieronymus*, red. R. von Helm, Eusebius Werke 7, GCS 47/1, Leipzig 1913.
- Fortunatianus Aquileiensis, *Commentaria in Evangelia*, red. A. Wilmart – B. Bischoff, CCSL 9, Turnholti 1957, s. 366-370; red. I. Trettel, CSEA 4/1, Aquileia 2004, s. 41-47; *Commentarii in Evangelia*, red. L.J. Dorfbauer, CSEL 103, Berlin – Boston 2017, tł. H.A.G. Houghton – L.J. Dorfbauer, Fortunatianus of Aquileia, *Commentary on the Gospels*, CSEL extra seriem, Berlin – Boston 2017.
- Hieronymus, *Commentarii in Evangelium Matthaëi*, tł. J. Korczak, Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza*, ŻMT 46, Kraków 2008.
- Hieronymus, *Epistulae*, tł. J. Czuj – M. Ożóg, Hieronim ze Strydonu, *Listy I (1-50)*, ŻMT 54, Kraków 2010.
- Hieronymus, *De viris illustribus*, tł. W. Szoldrski, Hieronim ze Strydonu, *O znakomitych mężach*, PSP 6, Warszawa 1970, s. 23-149.
- Hilarius Pictaviensis, *Collectanea antiariana Parisina (Fragmenta Historica)*, red. A. Feder, CSEL 65, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 43-177.
- Hilarius Pictaviensis, *Incipit exemplum epistulae Liberi episcopi Urbs Romae ad orientales episcopos*, w: *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta Historica)*, Series B III 2, CSEL 65, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 155-156.
- Liberius, *Epistula ad episcopos Orientales*, w: Hilarius Pictaviensis, *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta Historica)*, Series B VII 8, CSEL 65, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 168-169.
- Origenes, *Commentarii in Iohannem*, tł. i opr. S. Kalinowski, Origenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, ŻMT 27, Kraków 2003.
- Paschasius Radbertus, *Expositio in Evangelium Matthaëi*, PL 120, 31-994.

- Rabanus Maurus, *Commentariorum In Matthaëum Libri Octo*, PL 107, 727-1156.
Series patriarcharum Aquilegiensium, w: *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores XIII, edidit Societas Aperiendis Fontibus, Hannover 1881, s. 367-368.
- Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, tł. S. Kazikowski, Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, PAX 17, Warszawa 1986.
- Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, tł. S. Kazikowski, Sozomen, *Historia Kościoła*, PAX 21, Warszawa 1980.

Studies

- Barceló P., *Constantius II. und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums*, Stuttgart 2004.
- Baron A., *Synody czasów upadku i przemiany Imperium Rzymskiego na Zachodzie*, „Polonia Sacra” 29 (2011) s. 5-36.
- Bastit A., *Le prologue aux commentarii sur les évangiles de Fortunatien. Étude analytique et enquête sur les sources*, red. L.J. Dorfbaure et al., w: *Fortunatianus redivivus*, Berlin – Boston 2017, s. 1-46.
- Bischoff B., *Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter*, „Sacris Erudiri” 6 (1954) s. 189-279.
- Bratož R., *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino: fra Aquileia e Poetovio*, tł. M. Renner, red. S. Tavano – L. Pani, Udine 1999, s. 276-278.
- Cuscito G., *Fede e politica ad Aquileia. Dibattito teologico e centri potere (secoli IV-VI)*, Udine 1987.
- Dorfbauer L.J., *Der Codex Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibl. 17. Ein Beitrag zur Überlieferung des Evangelienkommentars des Bischofs Fortunatian von Aquileia*, w: *Mittelalterliche Handschriften der Kölner Dombibliothek*. Fünftes Symposium, red. H. Finger – H. Horst, Köln 2014, s. 21-68.
- Dorfbauer L.J., *Der Evangelienkommentar des Bischofs Fortunatian von Aquileia (Mitte 4. Jh.). Ein Neufund auf dem Gebiet der patristischen Literatur*, „Wiener Studien” 126 (2013) s. 177-198.
- Dorfbauer L.J., *Die Interpretatio evangeliorum des „Epiphanius latinus” (CPL 914) und ihr Verhältnis zum Evangelienkommentar Fortunatians von Aquileia*, „Revue des Études Augustiniennes” 61 (2015) s. 69-110.
- Dorfbauer L.J., *Neue Zeugnisse für die Überlieferung und Rezeption des Evangelienkommentars des Bischofs Fortunatian von Aquileia*, w: *Edition und Erforschung lateinischer patristischer Texte*, red. V. Zimmerl-Panagl – L.J. Dorfbauer – C. Weidmann, Berlin 2014, s. 17-40.
- Dorfbauer L.J., *Zur Biographie des Bischofs Fortunatian von Aquileia*, „Zeitschrift für antikes Christentum” 17 (2013) s. 395-423.
- Dulaey M., *Victorin de Poetovio: Sur l'Apocalypse et autre écrits*, SCh 423, Paris 1997.
- Gorman M.M., *The Earliest Latin Commentary on the Gospels*, w: M.M. Gorman, *The Study of the Bible in the Early Middle Ages*, Firenze 2007, s. 423-494.

- Grzywaczewski J., *Walka o zachowanie wiary nicejskiej w IV wieku*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 8 (2013) s. 151-171.
- Hen Y., *A Merovingian Commentary on the Four Gospels*, „Revue des Études Augustiniennes” 49 (2003) s. 167-187.
- Kasprzak D., *Historia patriarchatu i rytu akwilejskiego (IV-VII w.)*, w: *Introibo ad altare Dei. Księdzu Profesorowi Stefanowi Koperkowi CR z okazji 70-lecia urodzin i 45-lecia kapłaństwa*, Studia Wydziału Teologicznego PAT 16, red. S. Szczepaniec et al., Kraków 2008, s. 209-223.
- Kasprzak D., *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, „Analecta Cracoviensia” 43 (2011) s. 143-157.
- Lehmann T., *In welchem Kirchenbau von Aquileia feierten Bischof Fortunatianus und Kaiser Constans zusammen den Ostergottesdienst des Jahres 345?*, w: *Fortunatianus redivivus*, red. L.J. Dorfbauer et al., Berlin – Boston 2017, s. 267-282.
- Szymusiak J.M., *Komentarz do Hieronimowej noty o Fortunacjanie*, PSP 6, Warszawa 1970, s. 112-113.
- Veronese M., *Introduzione. Vittorino di Petovio. Opere*, red. M. Veronese, Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileinsis 2, Roma 2002, s. 239-253.
- Wilmart A., *Deux expositions d'un évêque Fortunat sur l'Évangile*, „Revue bénédictine” 32 (1920) s. 160-174.
- Wołyniec W., *Nauka starożytnego Synodu w Sardyce (343-344) i Filippopolis (343) o synostwie Bożym Jezusa Chrystusa i jej aktualność*, „Studia Gnesnensia” 27 (2013) s. 91-101.